

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ОБРАЗОВАНИЕТО ПО ЛИЧНИ ФИНАНСИ НА СТУДЕНТИТЕ

Проф. д-р Даниела Бобева

*Институт за икономически изследвания
при Българската академия на науките*

Резюме. Разширяването на финансовото посредничество и разнообразяването на финансовите продукти за потребители предизвиква огромен академичен интерес в областта на финансовото образование. Тласък на теорията и политиката за насърчаване на финансовото образование дава и експоненциалното развитие на технологиите във финансовите услуги. В тази среда потребителите трудно могат да догонят експертизата на финансовите институции и така информационната асиметрия се разширява, което води до значими неблагоприятни последици както за потребителите (задлъжняване, финансово изключване, финансови загуби), така и за финансовото посредничество (редуциране на клиентската база, шокове върху търсенето). Целта на това изследване е, анализирайки развитието на теорията на личните финанси, регулаторната рамка и политика, да се идентифицират проблемите и рисковете в контекста на съвременните предизвикателства. В статията се разкрива спецификата на студентските лични финанси, която дефинира и образователните подходи и акценти, за да се преодолеят рисковете от некачествено образование. Определят се основните насоки на обучението, целящо предпазване от прекомерно задлъжняване на тази най-ранна възраст, придобиване на умения за избор на най-подходящи финансови продукти, диверсифициране на личните доходи и насърчаване на инвестиционната дейност.

Ключови думи: финансово образование; лични финанси; финансови услуги; задлъжняване; финансово изключване

Въведение

Необходимостта от обучение за това как да се управляват личните финанси, е свързана с три основни проблема: ниска финансова грамотност на населението, фрагментирана и некачествена финансова информация и слабо и неефективно използване на финансовите услуги. Съществуващите в тази

област изследвания категорично показват слаба финансова информираност и умения на потребителите. Склонността към задлъжняване е много висока в най-ранните години, включително на етапа, в който младите хора са в образователната система. И докато тези проблеми пораждат огромен интерес за допълване на информационния и образователния вакуум, през последните години се изостря проблемът с качеството на информацията и съветите, които се предоставят, включително от нерегламентирани и некомпетентни източници. „Вина“ за това носи и теоретичната слабост в дефинирането на същността и спецификата на личните финанси в зависимост от жизнения цикъл, образователния статут, икономическия статут и народопсихологията.

Една от причините, довели до реформи в регулирането на финансовия сектор в Европейския съюз, насочени към защита на потребителите на финансови услуги, е т.нар. информационна асиметрия. Усложняването на финансовата система налага непрекъснато повишаване на финансовата експертиза в тази сфера. В същото време, информираността на населението все повече изостава. Това поражда необходимостта в европейската правна рамка на сектора да се въведат изисквания към доставчиците на финансови услуги за предоставяне на задължителна информация, която да е пълна, ясна, коректна и до голяма степен хармонизирана във всички държави членки на Европейския съюз. Осъзнаването на този проблем, особено след глобалната финансово-икономическа криза, доведе до вълна от научни изследвания, политически стратегии, информационни платформи, медии, публикации и организации, предоставящи съвети на потребителите при вземане на финансови решения.

Колкото и позитивен да е фактът, че интересът към личните финанси нараства, това поражда и някои рискове. Получаването на откъслечна информация и съвети, без изучаване на фундаменталните въпроси на финансите, би могло да има и подвеждащ характер. Предоставянето на задължителната информация не е достатъчна предпоставка за вземане на финансови решения, ако не са известни принципите, факторите и механизмите, по които работят личните финанси. Същевременно изключително важна са компетентността и неутралността на финансовите посредници и съветници. Неслучайно от тях все повече се изисква да притежават финансова правоспособност, а даването на финансови съвети все повече се превръща в регулирана област в европейската правна рамка на финансовия сектор.

Несъмнено средата, в която човек печели и изразходва личните си парични средства, се усложнява и става все по-рискова. Ето защо е необходима не просто информация, а систематизирано образование за това как хората да се справят с рисковете.

И докато необходимостта е ясна, то целите, както и кой, какво и как качествено да образова в областта на личните финанси, остават открит въпрос.

Първата стъпка в разясняването на този въпрос е осигуряването на добра теоретична основа за обучението.

Теоретични основи на личните финанси

Интересът към личните финанси в икономическата и финансовата теория се поражда преди около 200 години, когато икономистите насочват вниманието си към семейното финансово планиране, включващо ежедневното управление на домакинството като икономическа единица. В ранните разработки до началото на XX век, посветени на тази тема, личните финанси се свързват с т.нар. „домашен икономикс“ (Home economics¹). Това течение в икономикса се занимава с човешкото развитие и ролята на личните и семейните финанси за него, въпросите на потреблението и други. За пионер в преподаването на лични финанси в контекста на домашния икономикс се счита Катерин Бийчър², която се ангажира с активно обучение по домашен икономикс. Някои автори смятат, че началото на конкретни изследвания по проблемите, засягащи личните финанси, е поставено от Хазел Кирк (Kirk 1923). В този начален етап развитието на теорията на личните финанси се свързва с началото на обучението и активирането на жените и членовете в домакинството да осигуряват неговото благосъстояние.

Развитието на финансовото посредничество и разширяването на достъпа до финансови услуги изтласква концепцията за личните финанси от тясното разбиране за семейния икономикс към „Теорията на потреблението“. През 1947 г. Хърбърт А. Саймън (Simon 1997), изследвайки поведението на потребителите, достига до извода, че вземащият финансово решение невинаги съумява да достигне до най-доброто такова. Така теорията за личните финанси постепенно се насочва към психологията и поведението. Според него това много често се дължи на ограничените знания, както и на личните способности и желания. Този извод се потвърждава от последната финансово-икономическа криза, която показва, че в много случаи хората не вземат разумни финансови решения. Извежда се и основният извод, че за да могат да избягват финансови грешки и евентуални неправилни решения в тази сфера, хората е необходимо да имат достъп до финансово образование, което да продължи през целия им живот. Както в предходните етапи, така и на този етап, развитието на теорията за личните финанси се свързва и развива заедно с образованието.

Докато в макроикономиката решенията и действията на потребителя се разглеждат в контекста на техния ефект на макроравнище (върху цялата икономика), при личните финанси поведението и финансовите решения на човека се изследват от гледна точка на това как те се отразяват върху неговото финансово състояние. Доброто управление на личните финанси съдейства за макроикономическата стабилност.

От самото си начало пазарната теория също се свързва с индивида и неговата роля в икономиката, но рационалните решения в много случаи не са ра-

ционални главно поради недостатъчна информираност, некомпетентност или безотговорност към личните финанси. Научната дискусия между пазарната теория и очакваната от нея рационалност и поведенческите финанси, където тази рационалност се оспорва, дават добра основа за изучаване и развитие на теорията за личните финанси.

Теорията на поведенческите финанси се развива особено бързо през последните десетилетия, като според някои автори тя е част от поведенческия икономикс. За нейно начало се смятат изследванията на Еймъс Тверски и Даниъл Канеман в „Теория на перспективите“ (Tversky & Kahneman, 1992). Поведенческите финанси се свързват с ролята на психологията в икономиката и финансите. Въпреки че тя е насочена основно към индивида и ефектите от неговите решения на макроравнище, в нея се откриват и важни фактори за индивидуалните финансови решения, които са от ключово значение за личните финанси – не само на потребителите, но и на инвеститорите (свърх-реагиране, свърхдоверчивост, свърхоптимизъм, мимикрия и др.). В рамките на новия поведенчески икономикс, представен основно от Ричард Талер, се намират основания за необходимостта от политика за подобряване на финансовата грамотност в концепцията на т.нар „побутване“. За разлика от Талер обаче, интерпретацията на побутването не е в това да се интервенира във финансовите решения на личността чрез конкретни публични политики. В настоящото изследване се разглежда тезата, че по-скоро образованието и информираността ще дадат на хората капацитета, но и свободата („включително от побутване“) да вземат решения за себе си и за икономиката. Например разбирането и осъзнаването на цикличността в икономиката води до рационално икономическо поведение в добри времена хората да спестяват и да създават необходимите буфери за лоши икономически времена. Вечният теоретичен въпрос на икономическата наука – връзката между икономиката и ролята на човека в нея – се пречупва в концепцията на личните финанси в това как рационалните решения за индивида да бъдат рационални и за икономиката.

В поведенческите финанси се развиха основни елементи на личните финанси. От възгледите на Карл Менгер (Menger 2007) се формират основите на планирането и предвиждането на личните финанси – приоритизирането на нуждите пред желанията. И все пак необходимо е малко изчистване на личните финанси от психологическите фактори, доколкото, както посочва Парето (Pareto 2014), така се елиминират несъществените фактори и се дефинират общите принципи на икономическа полезност, които движат рационалността в изборите, които човекът трябва да направи.

Както се вижда от анализа на основните икономически течения, независимо от тяхната същност и насоченост се формира научен консенсус относно интердисциплинарността при изучаването на личните решения и

финанси (Bagwell & Schuchardt, 2007). Сложността на факторите, които определят личното поведение и решения, формулира основното изискване към обучението – да интегрира подходите и принципите, развити в редица научни течения.

Същност на личните финанси

В общия смисъл, личните финанси представляват област във финансите, която се занимава с финансовите решения на отделните индивиди, както и с принципите и факторите, определящи тези решения, като се вземат предвид рисковете и бъдещите събития в техния живот.

В България публичните и корпоративните финанси са самостоятелни учебни дисциплини, базирани на множество научни школи и непрекъснато усъвършенстващи се теории. В няколко университета³ вече се преподава „Лични финанси“ като самостоятелна научна дисциплина. В обучението се прилагат редица принципи, изведени в други научни дисциплини – различни течения в икономикса, теории на управлението, социология, психология, финанси и др. Те обхващат най-важните правила и норми, засягащи вземането на решения и управлението на финансовите ресурси на индивида. Тук основен обект на изследване е индивидът, а предмет са неговите финансови ресурси и тяхното управление. Анализират се начините и факторите, свързани с придобиването, развитието и разпределението на финансовите ресурси на отделната личност, за да могат да се удовлетворят нейните текущи и бъдещи потребности. Факторите, които влияят върху личните финанси, могат да бъдат както индивидуални (специфика на самия потребител), така и външни (демографски, икономически, финансово-икономическа среда – финансови пазари, институционална и регулаторна рамка, и др.).

Макроикономическата обусловеност на личните финанси ги представя като рефлексия на средата, в която индивидът взема решенията, включително финансовите.

Теоретичната концепция за личните финанси прилага интердисциплинарен подход при изследване на финансовото поведение на индивидите и включва формиране на знания за парите, кредита, инвестициите, банковото дело, застраховането, данъците, както и за основните принципи на финансовото управление (риск, печалба, загуба). Теорията на личните финанси помага да се разбере взаимовръзката между ценности, нагласи, самооценка, от една страна, и спестяване, кредитиране, инвестиране, от друга.

В по-тесен смисъл, личните финанси могат да се разглеждат и като процес на прилагане на принципите на добро финансово управление в личния живот (това са решенията, които индивидът взема не като професионалист, а в рамките на личния си живот). Както се вижда от разгледаните теории на поведенческите финанси, психологическите факто-

ри също са една от детерминантите на личните финанси и ги определят като „лични“, тоест не като директен автоматичен резултат от факторите на средата, а като нещо личностно, определяно от степента, в която личността осъзнава и действа според тенденциите и изискванията на средата.

Основната цел на личните финанси е отделният човек да може да взема решения, които да съответстват на статута, капацитета и перспективите пред него, постигайки максимална финансова изгода за себе си.

И докато теорията на личните финанси остава все още незавършен теоретичен проект, то обучението по лични финанси се превръща в задължителен елемент на културата на съвременния човек и важен фактор за развитието на икономиката и финансовото посредничество.

Обхватът на личните финанси е широк и включва финансовите решения и факторите, които ги определят. Най-общо в тях се включват:

– оценка на влиянието на външните фактори върху личните финанси. В тази област макроикономическите тенденции и процеси рефлектират върху вземането на финансови решения и още повече върху финансовото поведение на индивида. Инфлацията, безработицата, кризите и рецесиите, публичният дълг, лихвената динамика и други компоненти на макрорамката, и най-вече цикличността на икономиката и нейната рефлексия върху личните финанси, са ключови елементи на същността на личните финанси и следователно и на обучението по лични финанси;

– самооценка на личния финансов капацитет за целите на формирането на правилна финансова стратегия;

– бюджетиране и лично финансово планиране (анализиране на текущото финансово състояние, предвиждане на краткосрочните и дългосрочните потребности и изпълнение на план за тяхното удовлетворяване, като се вземат предвид ограниченията в доходите и разходите);

– спестяване (акмулиране на средства, необходими за потребление, инвестиции и буфери срещу циклични фактори, включително ако в даден момент приходите надвишават разходите);

– застраховане (защита на индивида от рискове, за да се гарантира материалното му състояние);

– пенсионно осигуряване (осигуряване на доходи, които да покриват потребностите на лицето в късна неактивна възраст);

– вземане на кредити (осигуряване на допълнителен ресурс, който текущите доходи не могат да предоставят, за да бъде финансирано намерение за определено потребление или инвестиране);

– инвестиране (влагане на спестените/непотребените средства с цел извличане на финансова изгода);

– използване на платежни и други финансови услуги за лични цели.

Предизвикателства пред политиката за подобряване на финансовото образование

През последните години се развиват политики на национално, европейско и глобално равнище за подобряване на финансовата грамотност. Създават се институционална рамка и специализирани органи, които да реализират политиката в тази област, както и регулации, задължаващи националните органи да провеждат политика за финансово обучение.

В Европейския съюз след финансовата криза изпълнението на т.нар. „План Де Ларозиер“, представляващ пътна карта за реформите във финансовия сектор, поставя основен акцент върху защитата на потребителите на финансови услуги. Така проблемът с личните финанси и вземането на правилни решения се превърна в регулаторен въпрос, целящ защита на потребителите на финансови услуги, като част от общото потребителско законодателство, отчитащ спецификата на финансите. Повечето европейски директиви в областта на финансовите услуги, включително Директивата за договорите за потребителски кредити, Директивата за жилищните ипотечни кредити, Директивата за платежните услуги и други, съдържат отделни разпоредби, с които се цели да се намали информационната асиметрия. Сред тях най-важно е въвеждането на задължения за доставчиците на финансови услуги да предоставят пълна и коректна информация за финансовите продукти и услуги. В някои от тези правни актове на ЕС се въвежда задължителна правоспособност за лицата, даващи финансови съвети. Едно от предизвикателствата остава изпълнението на тези изисквания, което се препятства както от лоши практики на широк кръг слабо регулирани доставчици на финансови услуги, така и от незнанието на потребителите за техните права и съответно задълженията на доставчиците на финансови услуги.

Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) насърчава държавите членки да прилагат политики за подкрепа на финансовото образование.⁴ Разработват се насоки на финансовото образование, препоръчителни ресурси за неговото осъществяване, информационни събития и др. Амбициозните цели на ОИСР насърчиха много държавни, неправителствени и частни институции да обучават различни групи по лични финанси. Въпреки полезността на тази вълна от образователни инициативи на ОИСР едно от предизвикателствата е, че разработените източници и насоки недостатъчно отразяват националните специфики на пазарите, народопсихологията и демографските фактори. Както показва анализът на научните теории, приложими към личните финанси, личните финанси се определят от множество фактори на външната среда и на спецификата на индивида, които трябва да се отчитат в образованието в тази област.

Едно от предизвикателствата пред финансовото образование е, че с такава дейност се ангажират и некомпетентни и преднамерени образователи. Соци-

алните мрежи и различните платформи благоприятстват разпространяването на некоректна информация и финансови измами.

Народопсихология и национална специфика

Традиционно българинът е възпитаван да „отделя настрана“ и да икономисва. Показателни в това отношение са поговорки като „Бели пари за черни дни“, „От ситни парици стават жълтици“, „Който спестява, не осиромашава“ и др. Тези (а и още много подобни) народни мъдрости показват, че в психологията на българина е вградена финансовата цел да се предпазва от неблагоприятни фактори, формирайки буфери в личния си бюджет, с които да посреща непредвидени разходи или събития в живота. С това дълбоко вкоренено в съзнанието на хората разбиране, наред с останалите фактори, се свързва и сравнително високото равнище на спестяване у нас (Bobeva 2017).

За разлика от позитивното и насърчително отношение към спестовността пренасяната от поколение на поколение в съзнанието на българина позиция за взимането и даването на заем остава изключително консервативна. Кредитът се смята по-скоро за крайна и нежелана мярка – риск както за заемополучателя, така и за заемотателя. Такъв пример са поговорки като „Назаем брашно тъпкано се връща“, „Простирай се според чергата си“ и др. Към предразсъдъците към кредитите, които също имат своите корени в бита и душевността на българите, се добавя и негативно отношение към риска, инвестирането и инвеститорите. Въпреки че тази народна психология създава пречка пред задължняването и неприязън към лихварството, тя е важен фактор за все още консервативното отношение към финансовата система и ограниченото използване на финансови услуги.

С народопсихологията могат да се обяснят и някои специфични за нашата действителност финансови явления. Пословичната доверчивост на българина („Почтен човек, лесно е да го излъжеш“) става причина за масовото прилагане на схеми за финансови измами, например т.нар. финансови пирамиди през 90-те години на XX век, телефонните измами през последното десетилетие и др.

Колкото и да са поучителни народните мъдрости, в много отношения обучението по лични финанси трябва да се противопоставя на наслоени нагласи, за да може да отговори на необходимостта от систематично и качествено финансово образование в една бързо променяща се и усложняваща се финансова среда.

Една от най-важните социални групи за прехода към модерни и допринасящи за просперитета лични финанси са студентите.

Специфика на студентските лични финанси

Анализът на приложимите към личните финанси теории показва, че обучението трябва да се съобразява с жизнения цикъл на човека и финансовите избори, които се правят на всеки от тези етапи. От гледна точка на личните

финанси, спецификата на студентите се изразява най-вече в основната цел – образованието. Годините, прекарани в обучение в университета, са едни от най-важните и най-вдъхновяващите периоди в живота на човека. Това е период, през който се променя начинът на живот, а често и обитаваното от него населеното място; период, през който се натрупват знания и умения за бъдещия професионален и личен живот. Управлението на личните финанси по време на обучението е предизвикателство, но и основа за формиране на умения за бъдещото управление на личните финанси. Тогава се изгражда и фундамен-тът на визията за начините за постигане на дългосрочни доходи.

Основната цел на управлението на личните финанси през студентския период е да се увеличи потенциалът за бъдещи доходи. Фокусът е върху персоналните способности и тяхното разширяване. Всяко ново знание и умение, придобито по време на следването, е инвестиция в бъдещето и възможност за по-големи доходи. Малките по обем парични потоци през този период са сериозно ограничение, но доброто им управление би могло да доведе до финансови изгоди и до понижаване на риска от грешки и загуби. Същевременно през студентските години се формират навици и умения за максимизиране на финансовата изгода от управлението на финансите, които впоследствие, когато потоците нараснат, могат да предпазят съответното лице от съществени финансови грешки и загуби.

Личните финанси на студентите се отличават с някои характерни особености, дължащи се на житейския етап, на който те се намират, и на специфичните решения, които вземат по време на следването. Въпреки че общите принципи и закономерности на личните финанси са валидни и при личните финанси на студентите, при тях е налице и известна специфика. Причината е най-вече липсата на житейски опит и ниската информираност, които правят тази група по-уязвима финансово.

През периода на обучение студентите вземат ограничени финансови решения. Те са свързани основно с финансирането на обучението им и с издръжката на живот. В по-редки случаи настъпват житейски събития, които налагат важни финансови решения – създаване на семейство, преместване в друго населено място, закупуване на жилище и т.н. В такива ситуации възниква необходимостта от управление на споделени финанси, което изисква както допълнителни знания, така и диалог и съвместно вземане на решения.

През периода на обучение студентите прибъгват до ограничен брой финансови услуги, а голяма част от тях въобще не използват такива (финансово изключване). Изключването от финансовата система на този ранен етап не носи предимства на студентите, но за по-неблагоприятен фактор при оценката на финансовия капацитет се смята по-скоро липсата на опит и на история на взаимоотношения с финансовата система. Друг важен въпрос, свързан с взаимоотношенията с финансовата система, е дали и кои услуги да се използват по време на обучението. Един от основните принципи на личните финанси е да се изби-

рат услугите, от които потребителят има нужда, т.е. тези, които ще бъдат изцяло и изгодно използвани, както и такива, които потребителят може да си позволи.

В общия случай студентите са финансово зависими. Приходите им се формират основно от доходите и спестяванията на техните родители, което намалява свободата при вземане на финансови решения. Редица изследвания в областта на личните финанси показват, че през този период студентите до голяма степен възпроизвеждат финансовите навици и умения на родителите си. Формирането на собствени познания и практика относно вземането на решения е свързано с получаването на финансово образование, с което би могъл да се постигне ефект и върху финансовата компетентност на родителите.

По време на следването си повечето студенти не притежават кредитна история, поради което и в общия случай кредитирането е с по-висока цена. По-ниските доходи намаляват маневреността в управлението на личните финанси, както и възможностите за свиване на разходите. Докато при по-високодоходните групи е възможно разходите да се понижават, без от това да пострада съществено начинът на живот, то при групите с по-ниски доходи, както и при студентите, такава гъвкавост липсва. Доходите, колкото и да нарастват, не биха могли да освободят хората от финансовите им проблеми, ако не се управляват разумно. Затова изучаването на личните финанси е от изключителна важност за всички подоходни групи.

Често студентите са обект на нерегистрирана заетост и доходи поради спецификата на тяхната ангажираност и прилагането на гъвкави форми на работа. Въпреки че може да носи временни ползи за студента, в дългосрочен план това влошава показателите за кредитоспособност и намалява възможностите за получаване на необходимия размер кредит при добри ценови условия.

По-голямата склонност на студентите към задлъжняване през периода на обучение е доказана емпирично. Тя се дължи както на възрастовата им специфика, така и на незнание относно последиците от задлъжняването и от финансови грешки. Една от целите на управлението на личните финанси е по време на следването да се постигне нулев или нисък дълг. От съществено значение са причините за евентуалното натрупване на дълга. Ако това е обосновано с изплащането на таксите за обучение и с осигуряването на разумна издръжка на живот, задлъжняването е приемлива цена на инвестицията в обучение. Но ако е свързано с прекомерни разходи за удовлетворяване на потребности, които не съответстват на статута и на приходите през този период, задлъжняването би могло да доведе до сериозни рискове за финансовата устойчивост и за бъдещия финансов капацитет.

Студентите предпочитат по-често да се обръщат към нелегитимни структури или към финансови институции с ниска репутация. В някои случаи официалните институции не са склонни да поемат рисковете за финансиране на студенти. Това понякога подтиква младите хора да се насочат към рискови

финансови институции с високи цени на услугите, като по този начин попадат в групата на високорисковите клиенти. В резултат от това често те се превръщат в обект на финансови измами и злоупотреби.

Студентите са мобилни, по-често сменят местоживеенето си, склонни са да предприемат краткосрочна вътрешна (в рамките на страната) и външна (в чужбина) миграция. Това увеличава финансовите потребности, но в същото време представлява допълнителен риск за тяхното финансиране.

В много случаи студентите черпят финансова информация от непроверени и подвеждащи източници, на основата на която вземат финансови решения. Те рядко се обръщат за информация към официалните надзорни институции или към професионални съветници и са готови да се доверяват на съветите на професионално неподготвени лица или на други студенти, които не разполагат с достатъчно финансови познания и експертиза. Всичко това може да доведе до сериозни рискове за личните финанси.

Младите хора, включително и студентите, по-рядко търсят правата си пред официалните институции, за разлика от по-възрастното поколение. Една от причините е, че не са наясно към кои институции да се обръщат и в какви случаи.

Доставчиците на финансови услуги – банките, лизинговите компании, фирмите за бързи кредити, платежните институции, застрахователите и пенсионните компании – смятат студентите за важна клиентска група със специфични потребности и финансов капацитет. От една страна, студентите нямат значителни приходи и представляват високорискова група на пазара, но от друга страна, техните финансови потребности и възможностите им да ги удовлетворяват през следващите години, нарастват. Това кара финансовите институции да разработват и да предлагат специални продукти за студенти (студентски кредити, застрахователни услуги, специфични депозити и платежни инструменти), като по този начин целят създаване на трайно сътрудничество с тях.

Студентите са част от клиентската база на финансовата система и са важен участник на финансовите пазари. За да извлече ползи и да заеме достойно място в този динамичен и сложен финансов свят, студентът трябва добре да познава своята лична финансова ситуация, финансовите си перспективи и потенциал. Вземането на финансови решения е свързано с получаването и анализирането на значителна по обем информация, чието разгадаване става възможно при формирането на базови финансови умения.

Цели на образованието по лични финанси на студенти

Спецификата на групата студенти определя и специфичните цели на обучението им по лични финанси. Поставят се *три основни цели*:

1. *предпазване от задлъжняване в цялото му многообразие* – към банки, към небанкови институции, осигурително и данъчно задлъжняване, към битови сметки и близки;

2. *насърчаване на икономическата активност* – създаване на капацитет за активно участие на финансовите пазари, диверсифициране и разширяване на източниците на доходи, управление на риска;

3. *инвестиране* – във всичките му форми, в човешкия капитал, инвестиции на финансовите пазари, извличане на максимална полза от използването на финансовите услуги и др.

Обучението формира знание за ползите и рисковете в сферата на личните финанси и за това как да се вземат решения, за да се максимизират предимствата и да се управляват рисковете. Като са полезни за себе си, студентите биха могли да играят все по-нарастваща роля в качеството им на участници на финансовия пазар. Използването на повече финансови услуги разширява финансовото посредничество и насърчава икономическия растеж. Ролята на потребителите е изключително важна за развитието и стабилността на финансовия пазар – за разнообразяването на финансовите продукти, за засилването на конкуренцията и изтласкването от пазара на финансово неустойчивите и некоректните институции. Студентите трябва да бъдат подготвени да изпълняват много роли в управлението на личните финанси: спестители, инвеститори, кредитополучатели и други, като всяка от тях изисква специални знания и умения.

Едно от предизвикателствата пред студентските лични финанси е високият риск от самообразование от некоректни източници, както и прекомерното осляняне на опита и съветите на неквалифицирани съветници. Изграждането на солидна теоретико-практическа база по време на обучението в бакалавърска степен трябва да създаде възможности и сигурност за самостоятелно вземане на решенията, а не осляняне на други съвети. Личността най-добре познава себе си, а това е много важно за личните финанси, защото изборите съответстват на спецификата на личността.

Ниският разполагаем доход и високите рискове са една от причините студентите да не се насърчават да се впускат в активно инвестиране на този ранен етап. От основополагащо значение е да се анализира и да се разбере личната финансова ситуация и да се планират финансите. Не е необходимо да се направят финансови грешки, за да се извлече съответната поука – по-добре е човек се научи да се предпазва от тях.

В годините на обучение финансовите решения не трябва да надхвърлят главната цел през този период – натрупване на знания и умения, които ще изградят основата за бъдещ просперитет.

Заключение

Предизвикателствата пред образованието по лични финанси се дефинират в три области: теоретични, регулаторни и личностни.

Един от проблемите е липсата на цялостна теоретична основа, върху която да се надгражда политиката и да се вземат решенията за личните финанси.

В исторически план изследването на икономическото поведение на хората върви заедно с обучението за това какво поведение те трябва да формират и следват. През последните години на бурен финансов и технологичен прогрес се очертават дефицити и рискове във финансовото образование и в частност това за личните финанси, което налага създаването на цялостна теоретична база, върху която да се изгражда образованието в тази област, стъпваща върху фундамента на икономическите теории и оценката на предизвикателствата на съвременното икономическо развитие. Преодоляването на този проблем е свързано с използването на интердисциплинарен подход (дори и да изглежда еkleктичен). Така се обхваща сложността на личните финанси и многообразието на избори и решения, които човекът взема.

Активната политика в ЕС за насърчаване на финансовото образование е свързана със създаване на амбициозна регулаторната рамка, институции, политики и стратегии, но реализирането на тези намерения се възпрепятства както от страна на недобросъвестни финансови институции, така и от слабата информираност на потребителите на финансови услуги. Този проблем очевидно не може да се преодолее без солидно базово обучение, включително на студенти.

Едно от предизвикателствата пред образованието по лични финанси е недооценяването на важни фактори като народопсихология, степен на развитие на националната икономика и финансовия сектор, които трябва да определят различни подходи при обучението. От друга страна, демографските фактори определят до голяма степен изборите, които личността прави, и в този смисъл обучението по целеви групи редуцира риска от неподходящо и некачествено образование.

Студентите са изключително важна за развитието на икономиката и финансовото посредничество група. Разширяването на тяхното образование и управлението на личните финанси ще ги превърне в истински *homo economicus*. Базовото образование преодолява основни предизвикателства пред лични финанси в България, като задлъжняване, слаба инвестиционна активност, слаба диверсификация на доходите, слаба институционална култура, податливост на измами.

БЕЛЕЖКИ

1. От средата на 50-те години на XX век „домашен икономикс“ (Home economics) се развива като „Нов домашен икономикс“ (New Home Economics) и разглежда вземането на решения на равнище домакинство с акцент върху ролята и участието на жените на трудовия пазар.
2. През 1841 г. Катерин Бийчър публикува книгата „A Treatise on Domestic Economy for the Use of Young Ladies at Home and at School“.

3. Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“ и ВУЗФ.
4. <https://www.oecd.org/finance/financial-education/>.

REFERENCES

- BAGWELL, D. AND SCHUCHARDT, J., 2007. Personal Finance: An Interdisciplinary Profession. *Financial Counseling and Planning*, vol. 18, no. 1, pp. 1 – 9.
- BOBEVA, D.; YOLOVSKI, D., 2018. *Lichni finansi*. Bulvest Print. ISBN 978-954-8421-37-9. (In Bulgarian).
- CAMPBELL, J. Y., 2006. Household Finance. *Journal of Finance*, vol. 61, no. 4, pp. 1553 – 1604.
- GEISFELD, M., 2005. *Principles of Products Liability (Concepts & Insights)*. Paperback – 1751.
- GROSS, I. H.; CRANDALL, E. W. & KNOLL, M. M., 1980. *Management for modern families*. Prentice Hall PTR.
- KYRK, H., 1923. *A Theory of consumption*. Houghton Mifflin Company. Cambridge Press.
- MENGER, C., 2007. *Principles of Economics*. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- PARETO, V., 2014. *Manual of Political Economy. A Critical and Variorum Edition*. Edited by MONTESANO, A.; ZANNI, A.; BRUNI, L.; CHIPMAN, J.; MCLURE, M. Oxford: Oxford University Press.
- SCHUCHARDT, J.; BAGWELL, D. C.; BAILEY, W. C. et al. 2007. Personal Finance: An Interdisciplinary Profession. *Journal of Financial Counseling and Planning*, vol. 18, no. 1, pp. 61 – 69.
- SHARPE, L. AND JING J. XIAO. 2007. Association for Financial Counseling and Planning Education. *Journal of Financial Counseling and Planning*, vol. 21, no 1.
- SIMON, H. A. 1971. *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations*. 4th ed. The Free Press.
- TAHIRA K. HIRA. 2009. *Personal Finance: Past, Present and Future*. Networks Financial Institute Policy, Brief 2009-PB-10.
- TVERSKY, A. AND KAHNEMAN, D., 1992 Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty. *Journal of Risk and uncertainty*, vol.5, pp. 297–323. <https://doi.org/10.1007/BF00122574>.

CHALLENGES TO STUDENTS' EDUCATION ON PERSONAL FINANCES

Abstract. The expansion of the financial intermediation and the diversification of the financial products for consumers generates enormous academic interest in the field of the financial education. The exponential development of the technology in the financial services also encourages the theory and policy to promote financial education. In this environment, consumers can hardly catch up with the expertise of the financial institutions. Thus, the information asymmetry widens, leading to significant adverse consequences for both consumers (indebtedness, financial exclusion, and financial losses) and financial intermediation (reduction of the client base, shocks on demand). The purpose of this study is, by analyzing the development of the personal finance theory, the regulatory framework and policy, to identify the issues and the risks in the context of the contemporary challenges. The article reveals the specifics of the students' personal finances, which also defines the educational approaches and emphases to overcome the risks of low-quality education. Defined are the main guidelines of the training aimed at preventing excessive indebtedness at this early age, acquiring skills for choosing the most suitable financial products, diversifying personal income and promoting investment activity.

Keywords: financial education; personal finance; financial exclusion; financial services

✉ **Prof. Dr. Daniela Bobeva**
Economic Research Institute
Bulgarian Academy of Sciences
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: Bobeva.Daniela@gmail.com